

**SA TANCA DE S'ERA.
PROJECTE PER A LA RECOLLIDA
DE LA TOPONÍMIA
DEL CAMP DE MENORCA**

Xavier Gomila Pons
Institut Menorquí d'Estudis

PRESENTACIÓ I ORÍGENS DEL PROJECTE

El projecte *Sa tanca de s'Era*, engegat per la Secció de Llengua i Literatura de l'Institut Menorquí d'Estudis, té com a objectiu la recollida de la toponímia del camp de Menorca. El projecte tingué el seu origen en les II Jornades de Recerca Històrica de Menorca, organitzades a Ciutadella de Menorca per la Societat Historicoarqueològica Martí Bella, entre els dies 16 i 18 de desembre de 2006, i dedicades específicament a la toponímia i l'antroponímia de Menorca. A les Jornades s'hi aplegaren estudiosos i aficionats de la toponímia de molts diversos àmbits i, a partir de les aportacions dels ponents, sorgí la idea comuna d'elaborar un recull global de la toponímia de Menorca. Allò que es reclamava com a necessari era un punt de centralització de dades i d'estudis toponímics, on estudiosos i aficionats poguessin posar de costat els seus treballs i s'evités que aquests estudis restessin dispersos o desconeguts, com ha succeït massa vegades.

La iniciativa responia, d'altra banda, a la crítica situació en què es trobava i es troba la toponímia de Menorca. Una situació que afecta especialment els topònims relatius als dos elements que donen personalitat pròpia a la toponímia menorquina: els noms de les tanques dels llocs,¹ en l'àmbit del camp, i els noms de les pesqueres de la costa i de les sotaiguades, en l'àmbit marítim. Pel que fa al primer d'aquests elements, els noms de les tanques, la superfície de Menorca està travessada d'un cap a l'altre per una infinitat de quilòmetres de paret seca —paret de doble parament i revestiment interior, feta de còdols, sense cap tipus de ciment— que la divideixen en una infinita munió de parcel·les closes, cada una de les quals té un nom. Un nom creat i mantingut pels pagesos dels llocs per tal de poder organitzar dia a dia les feines pròpies del lloc.

Pel que fa al segon element, els noms de les pesqueres, a la costa de l'illa hi ha assenyalats entre els pescadors una infinitat d'indrets en què es practicaven determinats tipus de pesca —com ara pesca amb canya o pesca amb rall (una xarxa circular, llastada amb ploms en tot el seu perímetre, que es llença damunt els peixos des de la vorera i es tanca després per davall amb una corda corredora)—, així com diversos punts del fons del mar en què es

¹ A Menorca, el substantiu lloc s'empra per fer referència a una finca rústica (mall. possessió, cat. masia, cast. predio). Quan parlem de noms de lloc, per tant, cal entendre noms de possessions i no pas noms d'indrets en general.

calaven distints ormeigs: palangres, nanses, xarxes, etc. Uns i altres rebien també un nom particular.

I, així com d'altres topònims més generals, com són els noms dels llocs o dels principals accidents de la costa —platges, cales, puntes, caps, etc.— són patrimoni d'un ampli sector de la població menorquina, es transmeten sense problemes de generació en generació i, per tant, no es troben en perill, els de les tanques i els de les pesqueres sí que s'hi troben. S'hi troben perquè són patrimoni només d'un reduït grup de persones: d'un lloc, en coneixen els noms de les tanques només els pagesos que hi han estat o, a tot estirar, els dels llocs veïns; d'un tram costaner, en saben les pesqueres només aquells que, quan tenien cames i coratge, arribaven a despenjar-se fins als llocs més insospitats per agafar quatre peixos —i, de passada, poder explicar que havien baixat fins allà—; i, del fons de la mar en coneixen els topònims —dits talassònims— els pescadors de barca que, d'en primer i encara a mans, calaven 4 xarxes damunt el tall —la línia on fan frontera els fons de roca amb els d'arena— o uns quants palangrets damunt un fort —penyes vives isolades en els fons marí. D'aquells pagesos i pescadors, en queden ara tot just 2 o, en alguns casos comptats, 3 generacions i és per això que aquests topònims es troben en una situació realment crítica i que cal recollir-los sense demora.

INTERVENCIÓ DE L'INSTITUT MENORQUÍ D'ESTUDIS (IME)

A partir, doncs, d'aquesta situació límit i de la iniciativa sorgida en les II Jornades de Recerca Històrica esmentades, l'Institut Menorquí d'Estudis decidí intervenir en la preservació d'aquests topònims i d'aquí que engegés el projecte *Sa tanca de s'Era*. Cal destacar, abans de res, que el projecte se centra en la toponímia del camp, i deixa de banda la toponímia costanera. Això es així perquè dels dos elements que donen personalitat pròpia a la toponímia menorquina, la toponímia del camp i la toponímia costanera, la toponímia del camp és qui la fa realment única: la toponímia costanera és compartida amb molts d'altres indrets, sobretot amb altres illes, però no així la dels noms de les tanques, ja que el sistema de divisió i explotació de la terra en parcel·les tancades és un fet molt particular de Menorca, que genera un volum molt elevat i de topònims i, a més, els dota d'una gran especificitat.

Centrats, doncs, en l'estudi de la toponímia del camp de Menorca, la primera qüestió metodològica que s'hagué de resoldre a l'hora de plantejar el projecte *Sa tanca de s'Era* fou avaluar l'abast i el tipus de compilació toponímica que s'havia de realitzar. Quant a la primera qüestió, tot i que allò més significatiu fossin els noms de tanques, era evident que el projecte no es podia circumscriure a la recollida d'aquests topònims de manera aïllada. Els noms de les tanques tenen sentit només dins del marc en què s'inscriuen i, en el cas de Menorca, la unitat bàsica de vertebració del territori no urbà és el lloc. Quedava clar així que s'havia d'ampliar el recull també als noms dels llocs —amb els components fets per la mà de l'home: casats, boers, cisternes, pous, etc.— i, més en general, als topònims referits al medi físic que dona forma al territori: torrents, puigs, costers, etc.

Quant a la segona qüestió, s'hagué de concretar primer de tot quin tipus de compilació toponímica calia realitzar. De fet, en relació amb un determinat tipus de reculls, no es partia de zero: Menorca compta amb una gran tradició d'estudis toponímics i amb un molt bon número de treballs dedicats a la toponímia del camp de l'illa, que arrenquen amb els germans Ramis al segle XVIII i arriben fins a publicacions molt recents.² De tots ells, tanmateix, són molt pocs els que s'han centrat en la recollida de toponímia viva, aplegada directament d'informadors de l'illa, i només 4 o 5 ho han fet des d'una perspectiva científica. Per aquest motiu, es féu evident que l'objectiu fonamental del projecte no podia ser cap altre que emprendre la recollida de la toponímia viva i el seu tractament científic, això és, amb la corresponent transcripció fonètica dels topònims i la localització en un mapa. Una vegada recollits i salvats els topònims, se'n poden fer estudis de detall 1, 2 o 50 anys més tard, però la tasca inversa resulta impossible i suposa en la majoria dels casos la desaparició irremissible de la major part, sinó tota, de la toponímia que es troba en perill.

VIABILITAT DEL PROJECTE

Amb aquestes premisses, i abans de tirar endavant un projecte tan ambiciós, calia però comprovar-ne la viabilitat: es podia plantejar, a començaments de l'any 2006, la recollida global de la toponímia del camp de Menorca? D'acord amb el que havia escrit l'infatigable Josep Mascaró Pasarius vint anys enrere, semblava que no. El 1983, a l'apartat «Aclariments i advertències de l'autor», del seu *Corpus de toponímia de Menorca*,³ deia:

«Entre 1946 i 1951 vaig recórrer a peu i amb bicicleta tots els camins i tirans de Menorca, incloent, naturalment, el Camí Vell (via romana que travessa l'illa de per llarg, de Maó a Ciutadella, el Camí de Cavalls, de circumval·lació de l'Illa, i el Camí d'en Kane, i vaig visitar totes i cada una de les alqueries per fer les enquestes toponímiques, entrevistant centenars de pagesos i pescadors, vertaders dipositaris de les tradicions toponímiques de la terra, amb la intenció de fer un mapa on quedessin registrats tants de noms.

Avui seria totalment inútil aquesta recerca. El camp està abandonat, els casals de possessió inhabitats i en ruïnes. La majoria de pagesos viu a les ciutats i la gent que es troba al camp són treballadors aliens a les tradicions topo-

² Per a una revisió dels estudis de toponímia de Menorca vegeu LÓPEZ CASASNOVAS, Joan F. «La toponímia a Menorca. Estat dels estudis», Jornades de la Secció Filològica de l'Institut d'Estudis Catalans a Menorca (8 i 9 d'octubre de 1993), Barcelona; Maó: IEC; IME, 1994, pàg. 45-56. En teniu també una petita mostra a l'apèndix bibliogràfic.

³ MASCARÓ PASARIUS, Josep. *Corpus de toponímia de Menorca*, (2 volums), [Palma: Hora Nova], 2005.

nímiques i a la llengua del país, que poca o cap ajuda poden donar al toponimista i a l'investigador.

Tanmateix, aquestes paraules de Mascaró Pasarius s'havien de considerar com a exagerades en relació amb la situació de la toponímia menorquina l'any 1983. De fet, s'ajusten més a la realitat dels nostres dies que a la del moment en què van ser escrites. I encara així, perquè la situació actual és preocupant, però no tan apocalíptica. És cert, d'una banda, que, de les prop de 1000⁴ finques rústiques que hi ha a Menorca, només 313 estan en actiu avui per avui; que, com que els antics pagesos ja no viuen als llocs, resulta més difícil localitzar-los, i que, per a un determinat nombre de llocs, ja no és possible trobar cap informador que en servi els noms. Però no ho és menys que alguns treballs actuals i la feina feta per alguns membres de la secció de l'IME permetien de considerar que encara era possible recollir aproximadament entre un 70 i un 80 per cent dels topònims del camp de Menorca⁵ i, per tant, que el projecte era del tot viable.

ELABORACIÓ D'UNA FITXA PER A LA RECOLLIDA DELS TOPÒNIMS

Decidits, doncs, a engegar el projecte, el següent estadi metodològic consistí en l'elaboració d'un fitxa per a la recollida dels topònims a través de les posteriors enquestes orals als pagesos dels llocs. El punt de partida d'aquesta fitxa fou l'experiència directa d'alguns membres de la secció de Llengua i Literatura de l'IME, que, abans d'iniciar-se el projecte, havien recollit pel seu compte la toponímia d'alguns llocs de l'illa, i que, per això, coneixien els principals elements toponímics que calia incloure en la fitxa. I, a més a més, s'emprà la tesi doctoral del geògraf Joan Tort i Donada,⁶ dirigida pel Doctor Vicenç M. Rosselló, i llegida a la Universitat de Barcelona el 1999. La tesi conté una àmplia introducció metodològica, de gran rigor i aprofundiment teòric, i amb una documentació extensa i molt diversa, on hi ha recollides les classificacions toponímiques proposades en 6 treballs de toponímia diferents⁷ i entre diverses obres cartogràfiques de Catalunya.

⁴ No existeix cap recompte exacte del número de finques rústiques de l'illa de Menorca. 1000 és una xifra aproximada que parteix del fet que hi ha, de manera segura, entre 800 i 900 llocs, al quals cal d'afegir un número indeterminat –però de ben segur força elevat– de petites possessions que funcionen avui només com a habitatge habitual o segona residència. De fet, una de les primeres prioritats del projecte Sa tanca de s'Era és elaborar un mapa de llocs de l'illa.

⁵ El percentatge varia d'unes zones a altres de l'illa, però, en conjunt, es manté al voltant d'aquests dos valors.

⁶ TORT I DONADA, Joan. Els noms de lloc i el territori. Una interpretació de la toponímia del Baix Camp. Tesi de Llicenciatura. Universitat de Barcelona, 1999, pàg. 279-307.

⁷ Les normes per a la recollida de topònims de Coromines i Ribas (1936); el recull de la toponímia de l'Aleixar, d'Albert Manent (1962); el recull de les Borges del Camp, de Ferran Jové (1970); el recull de la toponímia de Riudoms, d'Eugeni Perea (1978), de «Els nostres noms de lloc», d'Enric Moreu-Rey (1982) i de la classificació sectorial del relleu de Carles Domingo (1997).

Dels treballs dels membres del l'IME i de la comparativa de les classificacions toponímiques recollides a la tesi de Joan Tort sorgí un primer esbrossament de fitxa. Aleshores, es convocà una sessió de treball en què es reuní gent d'àmbits diversos, que han tractat o estudiat la toponímia de Menorca —filòlegs, geògrafs, historiadors o, fins i tot, membres del servei de protecció del patrimoni de l'illa—, i es confeigí el model de fitxa que resta, de moment, com a definitiu, i que adjuntem en apèndix. Aquest model és susceptible de variar si les enquestes amb els informadors fan veure que es pot modificar en algun aspecte, ja sigui afegint o eliminant informació.

APLICACIÓ PRÀCTICA DE LA FITXA DE RECOLLIDA TOPONÍMICA

Amb l'elaboració de la fitxa de recollida dels topònims acabà la primera fase projecte, la fase teòrica. Arribaria aleshores el moment de procedir a recollir la toponímia d'un lloc, d'acord amb els plantejaments teòrics del projecte *Sa tanca de s'Era* i a partir de la fitxa de recollida toponímica. El procés de recollida és, amb petites variacions puntuals, el que expliquem a continuació.

Un cop triat el lloc del qual es volen recollir els topònims, el primer que cal fer es trobar l'informador, el pagès que menava aquell lloc o, molt millor, que encara el mena. Al començament, aquesta tasca no resulta senzilla i, en alguns casos, demana d'una certa habilitat detectivesca. Tanta sort que els veïns dels petits i no tan petits pobles de Menorca hi contribueixen ben de gust. Tot i això, en molts casos es porta a terme el procés invers, fins al punt que es tria un lloc perquè se'n coneix d'una o altra manera el pagès. Després, es demana a aquell pagès per la persona que portava el lloc veí, perquè tots els pagesos d'una zona es coneixien entre ells. I és així com es pot arribar a un ventall cada vegada més ampli d'oportunitats d'enquesta toponímica de llocs. Això, tenint en compte també, que els pagesos han estat moltes voltes en més d'un lloc i coneixen els topònims de tots ells, ço que, de vegades, estalvia la feina de cercar un informador específic per a cada lloc.

Abans de l'enquesta és important documentar-se sobre el lloc triat i les terres veïnes. Això permet de fer sortir després, durant l'entrevista amb l'informador, alguns elements toponímics que per a l'investigador són de gran valor, però no així per al pagès, que els considera tan habituals que, de no ser pels suggeriments d'aquell, no arribaria a esmentar-los. És el cas, a tall d'exemple, d'alguns monuments megalítics, com *sa Cova de ses Rates Pinyades*, una naveta talaiòtica de reduïdes dimensions a Torrellissà Vell (Alaior), documentada per Josep Mascaró Pasarius.⁸ Demanada a la madona del lloc per aquella *cova*, respongué amb sorpresa que era semblant a la naveta de Ciutadella —en referència a sa naveta des Tudons— i que els seus fillets, de petits, jugant jugants, hi entraven i sortien.

És en aquest aspecte de documentació prèvia a l'enquesta on la bibliografia escrita i també la cartografia tenen la seva veritable importància, per tal com són les úniques fonts

⁸ MASCARÓ PASARIUS, Josep. «Geografia e historia de Menorca»

que ens permet assabentar-nos a priori d'elements com el que acabem d'esmentar. Són moltes les obres escrites que tracten en un punt o altre la toponímia del camp de Menorca, les més importants de les quals apareixen a l'apèndix bibliogràfic. D'entre aquestes cal destacar-ne específicament tres, per tal com arriben al detall dels noms de tanques: *Corpus de toponímia de Menorca* i *Geografia e Historia de Menorca* (volums III i IV) de Josep Mascaró Pasarius⁹ i també *Els noms de les tanques dels llocs de Ferreries*, d'Antoni Bonet i Antoni Picó.¹⁰

Pel que fa als materials cartogràfics, s'ha d'assenyalar el mapa topogràfic a escala 1:5.000 que féu aixecar el Govern Balear el 1995. Com a feina complementària a l'aixecament del mapa es feren enquestes toponímiques a informadors de l'illa. El resultat és que aquest mapa conté els noms de les tanques d'alguns llocs i nombrosos noms d'accidents del relleu.

A més de la bibliografia i de la cartografia cal considerar encara una tercera font d'informació prèvia: els mapes de tanques de lloc fets per alguns dels senyors de finques a partir de la informació dels pagesos. No és una pràctica habitual, però alguns dels propietaris s'encarregaren d'elaborar aquesta mena de mapes, potser per tenir un coneixement millor de les seves possessions o potser tocats d'una certa afició pels temes antropològics de la seva illa. En aquests mapes és interessant la grafia dels topònims, que sol reflectir la fonètica dels informadors originals. Així mateix, ens permeten observar si hi ha hagut alteracions en els noms de les tanques, tot i que aquest sol ser un fet poc comú.

A banda de la fitxa de recollida toponímica i d'una mica d'informació sobre el lloc en qüestió, es necessita encara una altra eina per fer l'entrevista: una bona cartografia del lloc i, si és possible, una fotografia aèria, que és la millor eina per tal de localitzar els topònims recollits dels informadors. La combinació d'aquests dos materials simplifica i agilita notablement la feina de l'enquestador i, el que és més important, li permet de fixar amb elevat grau absolut de precisió els noms de les tanques i el de la resta dels topònims. En aquest sentit, cal destacar que l'IME disposa també de fotografies aèries de Menorca de l'any 1956. Aquestes imatges mostren l'estat primigeni de llocs —i també de grans zones de territori— que ara han estat urbanitzades, de manera que es converteixen en l'única eina que ens permet avui dia reconstruir l'antic mapa de tanques i recuperar els seus noms.

Amb tots aquests materials ens falta només representar els límits dels llocs i de les tanques damunt les fotografies aèries. L'estructura de les tanques es pot obtenir superposant —digitalment o per comparació directa— el mapa topogràfic amb les fotografies aèries. Aquí és on les imatges aèries de 1956 resulten particularment útils, ja que mostren la superfície de l'illa molt més neta, de manera que es pot veure millor els límits de les parets de les tanques, que en la fotografia moderna queden amagats sovint per la marina. Quant als límits

⁹ Dels materials toponímics que obtingué Josep Mascaró Pasarius durant els 5 anys que, com hem vist abans, dedicà a recórrer pam a pam l'illa de Menorca en sorgiren el Mapa General de Menorca, el Corpus de Toponímia de Menorca i els volums (III i IV) de la Geografia e Historia de Menorca, que recullen els jaciments arqueològics de l'illa tanca a tanca (és aquí on apareix la referència a sa Cova de ses Rates Pinyades). En teniu les referències a l'apèndix bibliogràfic.

¹⁰ Bonet, Antoni; Picó, Antoni. *Noms de les tanques dels llocs del terme de Ferreries*, Menorca: IME; Consell Insular; Ajuntament de Ferreries, 2002.

dels llocs —les mitgeres amb altres finques— és molt útil la pàgina d'internet del SIGPAC (Sistema d'Identificació de Parcel·les Rústiques):¹¹ emprant un senzill menú de recerca arribem a una imatge aèria del lloc que ens interessa amb els seus límits destacats en negre.

Hem de tenir en compte però, que els límits actuals d'algunes finques no es corresponen amb els que tenien fins fa ben pocs anys. I no es tracta de l'antic costum de dividir un lloc gran per fer-ne dos de més petits, sinó de dividir-ne un en dues o més parts de cara a una posterior urbanització. Així per exemple, Binissaida de sa Creueta, as Castell, es vengué per tanques, que, d'en primer, eren horts, però on, amb el temps, s'han acabat construït segones residències. En casos com aquest es pot recórrer, en primer lloc, al mapa de 1860 Miguel Sorà,¹² que conté les divisions de les finques rústiques d'aquella època; i, si això no és possible o resta algun dubte, l'única solució per establir els límits dels llocs són les informacions aportades pels informadors en les enquestes, que, al final, resulten ser les més segures.

I, amb tots els materials preparats, arriba a la fi el moment de dur a terme l'enquesta i de recollir el fruit de tota la feina de preparació: els topònims.

EL TRACTAMENT DELS TOPÒNIMS RECOLLITS

La tercera i última etapa del projecte *Sa tanca de s'Era*, comprendria el tractament científic dels topònims compilats. Això implica, en primer lloc, la creació d'una base de dades que aplegui conjuntament els topònims, la seva transcripció fonètica i totes les informacions relatives a ells obtingudes dels informadors. Aquesta base de dades respondria a aquella demanda sorgida en el si de les II Jornades de Recerca Històrica de Menorca, de centralitzar les dades toponímiques de tota l'illa, de manera que, a més dels topònims recollits dels informadors, s'hi poguessin afegir els noms i les dades de les obres escrites publicades, i també de les futures. I, anant més enllà, es podria plantejar en la línia d'alguns moderns projectes toponímics d'arreu del món: un cop creada la base de dades es podria penjar a Internet, de manera que, des de qualsevol punt del món, seria possible no només consultar-la sinó el que és més interessant, que tothom qui disposés d'alguna dada dels topònims pogués afegir-la directament.

El tractament de les dades implica també, en segon lloc, la representació cartogràfica dels topònims. És previst d'elaborar els mapes toponímics mitjançant SIG (Sistemes d'Informació Geogràfica). Els SIG, a banda de permetre la representació dels topònims en mapes,

¹¹ L'adreça de la pàgina és <http://sigpac.mapa.es/feqa/visor>. També és útil la pàgina virtual del cadastre, on, a partir de la referència que ens proporciona el SIGPAC, apareixen els noms dels llocs. L'adreça és <http://ovc.catastro.minhac.es>. (El punt final no forma part de cap de les 2 adreces)

¹² SORÀ, Miguel. «Mapa de la isla de Menorca», levantado por Miguel Sorà en 1860 i 1861, s.l.: publicat per Juan Benjam, 1887.

ofereixen eines potents per al tractament de les dades que s'hi introdueixen. Tot i que no estan pensats específicament per a l'explotació de corpus textuais, com són els topònims del camp de Menorca, permeten de posar en relació els topònims amb totes les dades del medi físic, fet que ha d'ajudar molt als diferents estudis que es facin en un futur amb els topònims recollits. També és interessant emprar els SIG per a la representació cartogràfica dels topònims per tal com es poden interrelacionar directament amb bases de dades. Així, partint de qualsevol topònim de la nostra base de dades, se'n podria veure immediatament —a partir d'un enllaç directe— la localització damunt mapa o damunt fotografia aèria.

FINAL

Voldríem, per acabar, fer una reflexió sobre les possibilitats de dur a terme el projecte per complet i sobre la seva utilitat. Som conscients des de l'IME de la magnitud del projecte —del que suposa recollir per complet la toponímia del camp de Menorca (tot i que a aquest punt no s'hi arriba mai en els reculls toponímics)— i del fet que acabar el projecte és avui un objectiu llunyà. Llunyà perquè, més enllà del disseny del projecte, no hi ha, de moment, cap grup de recerca consolidat amb finançament al darrere. Tanmateix, i fins al dia que disposem d'aquesta infraestructura, el projecte és la millor manera d'optimitzar les iniciatives individuals que es fan quant a la recollida de la toponímia del camp de Menorca. *Sa tanca de s'Era* és, doncs, el punt de partida d'aquesta tasca. Per incert que pugui ser el seu camí, no hem d'oblidar que cada lloc del qual es reculli la toponímia, encara que sigui només un, serà una peça més del nostre patrimoni cultural i antropològic, i de la nostra identitat, en definitiva, que haurem salvat de l'oblit.